

Жумагулова З.Ж., Токтомамат кызы К.

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАГЫНДАГЫ ЖАЙЫТ ЖЕРЛЕРДИН ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Жумагулова З.Ж., Токтомамат кызы К.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПАСТБИЩ В РЕГИОНАХ КЫРГЫЗСТАНА

Z.J. Jumagulova, Toktomamat kyzy K.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF PASTURES IN THE REGIONS OF KYRGYZSTAN

УДК: 371.64. 69.373.2

Макалада Кыргызстандын жайыт жерлеринин бузулушу жана аянтынын азайышынын көйгөйлөрү каралган. Маселени чечүүнүн негизги жолдорун көрсөтүүгө аракет жасалган. Ошондой эле Кыргызстандагы жайыттардын эгемендүүлүккө ээ болгондон бери жайыттар туура эмес пайдалануудагы айрым мал үчүн тоюмдуу, пайдалуу болуп эсептелген чөптөр тукум курут болуп кеткендиги жана саздарга айлангандыгы да баса белгиленген. Жайыттардын жайгашышы боюнча, жыл мезгилдерине карата да бир нече топторго бөлүнгөн. Тоо – кен ишканаларынын ачылышы жана кенди казып алуу, гидротехникалык курулуштарды, жолдорду куруу жана дыйканчылыктардын өнүгүшү табигый жайыттардын азайышына таасир берүүсү боюнча бир канча статистикалык маалыматтар менен көрсөтүлгөн. Жогорудагы маселени чечүү максатында туура эмес пайдаланылган жайыттарды сактоонун негизги жолдорун көрсөтүүгө жана калыбына келтирүү иш аракетин боюнча бир катар сунуштар берилген. Жайыт жерлердин сапатын жакшыртуу жана жайыт ресурстарынын сапатын жогорулатуу боюнча иш-чараларды жүргүзүү каралган.

Негизги сөздөр: бузулуу, жайыт жерлер, саздактар, тоюмдуу, тукум курут, экологиялык көйгөлөр.

В данной статье рассматривается, проблема деградации и сокращения площади пастбищных земель и экологические проблемы Кыргызстана. Определяются основные пути решения данной проблемы. А также рассматриваются влажные пастбищные участки и предложения об их восстановлении. По расположению пастбищ выделяют несколько групп в зависимости от периода года. Сокращение естественных пастбищ показано с несколькими статистическими данными, по открытию горнодобывающих предприятий и добыче руды, строительству гидротехнических сооружений, дорог и развитие сельскохозяйственных угодий. За сохранность неправильно используемых пастбищ в целях восстановления и решения вышеуказанной проблемы представлен ряд рекомендаций по оказанию основных путей и содействия. Повышение улучшение качества пастбищных угодий и рост производительности задействованных в мероприятиях по улучшению управления пастбищными ресурсами.

Ключевые слова: деградация, пастбищные земли, влажные пастбищные участки, экологические проблемы, исчезновение.

This article deals with the problem of degradation and reduction of pasture land in Kyrgyzstan. An attempt was made to determine the main ways of solving this problem. As well as considering wet pasture areas and proposals for their restoration. According to the location of pastures there are several groups depending on the period of the year. The reduction of natural pastures is shown with several statistics on the opening of mining enterprises and ore mining, construction of hydraulic structures, roads and the development of agricultural land. For the preservation of misused pastures in order to restore and solve the above problem, a number of recommendations are presented to provide basic ways and assistance. Improving the quality of rangelands and increasing the productivity of those involved in improving pasture management.

Key words: mud, pastureland, and the time of the crash, palatable, genocide, and environmental problem.

Бүгүнкү күндүн эң көйгөйлүү маселеси болуп Кыргызстандын территориясындагы жайыттардын азайышы, кургап кетүүсү болуп эсептелинет. Бул проблемаларды биз өзүбүз гана чечишибиз керек. Анткени жайыттарды калыбына келтирүү адам баласы айыл чарбалык иш аракетти жүргүзүү менен табигый экосистеманы сактап калуу зарылчылыгы туулат. Табигый экосистеманы сактап калуу үчүн түгөнүүчү жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу менен түгөнбөөчү жаратылыш ресурстарын көбүрөөк пайдаланууга туура келет.

Азыркы мезгилде Кыргызстанда жалпы жайыттар 9,1 млн гектарды түзөт. Алардын 1 млн токой чарбасына таандык. Ал эми калганы жаз, жай мезгилинде мал жайылуучу жайыттарга кирет. Кыргызстанда мал жайытынын азайышынын негизги себептери жана көйгөйлөрү болуп табигый экологиялык тең салмактуулуктун бузулушу, жайыттардын такыр жерлерге айланышы, айдоо жерлердин туура эмес пайдалануусу, малдын санын кескин өсүшү жайыт жерлердин азайышына мамлекеттик деңгээлдеги проблемаларды жаратууда.

1990-жылдан бери Союздун таркашы менен жайыттарга көп көңүл бурулбай келет анткени жеке менчик чарбаларга ижараларга берүү менен алардын туура эмес пайдалануусунун натыйжасында айрым мал үчүн тоюмдуу, пайдалуу болгон чөптөр тукум курут болуп жоголуп кетүү коркунучунун алдында туруп чоң проблемаларды жаратууда [2].

1985-жылдан тартып бузулган жерлердин аянттары бир кыйла өсү статистикалык маалыматтарга таянып 2011-жылга карата айыл чарба жерлеринин дээрлик 80%ы бузулуу процессине дуушар болгон деп табылган, нормага жараша жайыттардын орточо өндүрүмдүүлүгү 40 % чейин, ал эми айрым жерлерде 10 – 20 % чейин азайды. Бирок так мониторинг 1990-жылдан тартып жүргүзүлгөн эмес [3, 79].

Жайыт жерлердин бузулушу, жерди сарамжалдуу эмес пайдаланышы Кыргызстандагы чөп экосистемаларын бузулушуна, жерлердин асылдуулугун төмөндөшүнө жана жаныбарлардын санын азайышына алып келди.

Азыркы илимий-техникалык прогресс адамзатка эбегейсиз мүмкүнчүлүктөрдү бергени менен токойлордун жана жайыттардын чарбалык жактан өздөштүрүлүүсүнө тескери таасирин тийгизген өтө чоң процесстер жүрүп жатат. Жалаң гана илим менен техниканын өнүгүүсүнө таянып жаратылышты анын ичинде жайыттарды токойлорду сактоо мыйзамдарын эске албай коюуга болбойт. Мисалы: нымдуу климаттык шартта токойлордун жана жайыттардын саздактануусуна алып келүүсү. Ал эми мал көп жайылган жайыттар чөлгө жана такыр жерлерге айлана баштап өсүмдүктөрдүн азайышына шарт түзүүдө.

Кыргызстандагы бардык айыл чарбага жарактуу жерлердин 83% жайыт жерлер түзөт. Мындан сырткары башка дагы жаратылыштын бир канча ресурстары: тактап айтканда токой ресурстары, дары чөптөр, бал чогултуу үчүн талаалар ж.б.у.с. кезигет. Бул ресурстар жергиликтүү жашоочулар үчүн турмуш тиричилигинин негизги булактарына кошумча маанилүү каражат катары толукталат.

Бирок бүгүнкү күндө турмуштук мыйзам ченемин эске албаган системанын шайкеш келбегендиги, түрдүү пайдалануучу топтордун ортосунда чыр чактарга алып келди. Натыйжада жайыт ресурстары жакырдаанып, такырга айланып пайдалангыс түргө дуушар болууда.

Кыргызстандын тоолуу аймактарда мал чарбасынын өнүгүшүндө жайыттардын чоң мааниси бар. Кыргызстандагы жайыттар төмөндөгүчө бөлүнөт:

- адырлар алкагындагы жайыттар;
- тоо капталдарындыгы жайыттар;
- тоолуу-талаалуу жайыттар;
- тоо арасындагы жайыттар.

Кыргызстандын зор жаратылыш байлыгы табигый жайыт болуп эсептелет. Жалпы жайыттар жыл мезгилдерине карата пайдалануу кышкы, жазгы, күзгү, жайкы деп бөлүнөт. Жайкы жайыттар 45%, кышкы 25%, жазгы, күзгү 30% туура келет [4].

Табигый жайыттар жана чөп чабынды аянттар 1973-жылы Кыргызстандын аймагындагы тоют базасынын 75-80% түзсө, азыркы күндө 60-65% түзөт. Көптөгөн жайыттар айдоо аянттарына айлангандыктан, малдын башы жайыттардын мүмкүнчүлүгүнөн ашып кеткен. Ошондуктан, жайыттардын түшүмдүүлүгү 10-15% төмөндөгөн. Айрыкча айыл-кыштактарга жакын аймактардагы жайыттардын түшүмдүүлүгү 20-25% ке чейин төмөндөгөн. Негизги себеп болуп жаз, күз жана кыш айларында малдардын айыл-кыштактарда багылышы саналат. 1973-жылы Кыргызстандын аймагында жайыттардын жалпы аянты 8745,5 мин гектарды түзсө, 2010- жылга карата бул көрсөткүч 8740,0 мин гектарды түзгөн, б.а. жайыттар 5,5 мин га. кыскарган.

Тоо-кен ишканалардын ачылышы жана кенди казып алуу, гидротехникалык курулуштарды, жолдорду куру жана дыйканчылыктын өнүгүшү табигый жайыттардын азайышынын негизги себеби болгон [5].

Ошондуктан, бүгүнкү күндөгү эн маанилүү көйгөй бул – Жайыт жерлердин бузулушу жана анын аянтынын азайышы

Бул макалада жайыт жерлердин азаыйп кетүү проблемаларын чечүү үчүн төмөндөгүдөй сунуштарды белгилеп кетүүгө болот:

- жаратылыштагы кайра пайда болбой турган ресурстарды анын ичинде токой жайыт ресурстарын үнөмдүү пайдалануу ал эми кайра пайда болуп туруучу органикалык ресурстарынын көбөйүүсүнө шарт түзүү
- экологиялык абал боюнча карталарды түзүү;
- мал жайыттарды туура эмес баш аламандыкта пайдаланууну жөнгө салуу;
- жайыт жерлердин жакырдаанып такырга айлануусунан сактоонун зарылчылыгын эске алуу;
- жайыттардын бузулушун калыбына келтирүү анын ичинде табигый жайыттардын оттулук касиетин жакшыртуу;
- табигый жайыттардын абалын жакшыртуу үчүн эгин эгүү, суугарууну, жер семирткичтерди колдонуу менен жайыттардын биологиялык продуктуулугун жогорулатуу боюнча өкмөт тарабынан финансылуу.
- жайыт экосистемаларын өркүндөтүү жана сактоо боюнча чараларды тынымсыз турмушка ашыруу.

Кыргызстанда жайыттар жөнүндө негизги мыйзам 2009-жылы 26-январда кабыл алынган жана

жайыттарды башкаруу, пайдалануу боюнча маселелер негизинен ушул мыйзамда камтылган. Ушул мыйзамды ишке ашыруу боюнча атайын Өкмөттүн токтомдорунун негизинде биздин жайыттарды башкаруу жана пайдалануу укугу негизинен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, башкача айтканда жергиликтүү кенештерге жана айыл өкмөттөргө берилген. Ошондуктан бүгүнкү күндө Кыргызстан боюнча 454 айылдык аймакта 454 жайыт пайдалануучулар бирикмелери уюшулган. Жаны мыйзамга ылайык, жайыттарга жайыт пайдалануучулар ээлик кылуу менен малчыларга да, жайыттардын экологиялык абалына да жакшы болоору айтылууда [6].

Албетте, Кыргыз Республикасы үчүн булардын баарын кыска мөөнөттө жөнгө салуу, же тез эле жайыт жерлердин асылдуулугун жогорулатып коюу мүмкүн эмес. Ошондуктан Кыргызстандын жайыт

жерлерин сактоо, бул жалпы коомдун милдети болуп, ар бирибизге тийиштүү.

Адабияттар:

1. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 3-том. Башкы редактор Асанов Ү.А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011. ISBN 978-9967-14-074-5
2. Кыргызстандын жандуу жаратылышы, Популярдуу энциклопедия Э.Ж. Шүкүров, Э.Э. Шүкүров, А.А. Жусупбаева. - Бишкек, 2014.
3. Физикалык географиянын проблемалары, окуу куралы. К.Матикеев. - Ош шаары, 2013-ж. - 78-79.
4. Sputnik Кыргызстан маалымат агенттиги
5. “24KG” сайты.
6. «2012 - Environmental Performance Index and Pilot Trend Environmental Performance Index», Yale Center for Environmental Law and Policy.

Рецензент: к.пед.н., доцент Даминова И.